TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Tafsīr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2026 (Ekim/October)

İsm-i Mensûb'un Kur'ân'daki Anlamsal Katkıları Üzerine Bir İnceleme

A Study on the Semantic Contributions of Nouns of Attribution in the Quran

دراسة حول الدلالات التي يضيفها الاسم المنسوب في القرآن

Mehmet Zeki DOĞAN
Doç. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı
Assoc. Prof. Dr. Van Yüzüncü Yıl University Faculty of Theology Basic Islamic Sciences Department of Basic Islamic Sciences
Van, TÜRKİYE
mehmetzekidogan@yyu.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-3328-7565
https://ror.org/ 041jyzp61

Rıfat AKBAŞ
Doç. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Ana Bilim Dalı
Assoc. Prof. Dr. Van Yüzüncü Yıl University Faculty of Theology Department of Arabic Language and Rhetoric
Van, TÜRKİYE
rifatakbas@yyu.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-8533-3335
https://ror.org/ 041jyzp61

Yazar Katkı Oranları/Author Contributions

Tasarlanması/Conceiving the Study	MZD (%50), RA (%50)
Veri Toplanması/Data Collection	MZD (%50), RA (%50)
Veri Analizi/Data Analysis	MZD (%50), RA (%50)
Makalenin Yazımı/Writing up	MZD (%60), RA (%40)

Atıf / Citation: Doğan, Mehmet Zeki-Akbaş, Rıfat. "İsm-i Mensûb'un Kur'ân'daki Anlamsal Katkıları Üzerine Bir İnceleme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Ekim/October, 2026), 870-891.
https://doi.org/10.31121/tader.1981832

Bilgi/ Information
Makale Türü: Araştırma Makalesi
Article Type: Research Article

Geliş/Received: 29/06/2026
Kabul/Accepted: 20/10/2026
Yayım/Publication: 30/10/2026

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with.
Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır.
The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Support.
İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).
Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Üretilmemiştir.
Production from Postgraduate Theses: Not Produced.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayımcı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz
Bu çalışma, Kur'ân-ı Kerîm'de anlatım ve içerik yönünden önemli bir rol oynayan ism-i mensûb yapıların anlam alanları ile bağlamsal kullanımlarını araştırmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede çalışmanın temel fikri, ism-i mensûb yapılarını tanıtmak; bu yapılarla ilgili âlimlerin ortaya koyduğu genel kurallarını belirlemek; ardından bu kuralları Kur'ân-ı Kerîm üzerinden uygulamalı olarak ele almak ve söz konusu yapıların ilâhî kelamdaki kullanımlarında üstlendikleri anlamsal işlevi ortaya koymaktır. Ayrıca söz konusu yapıların sadece nicelik bildiren yapılar olmadığını, aksine onların Kur'ân-ı Kerîm'in edebi gücünü perçinleyen, anlamsal derinliğini çoğaltan ve ilâhî mesajın rehberlik yönünü kuvvetlendiren çok boyutlu dil birimleri olduğunu göz önüne sermektir. Çalışmamızın hareket noktasını; Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ism-i mensûb yapıların nüanslarının göz ardı edilmesi ve bu kelimelerin bağlamsal kullanımlarının ardındaki semantik zenginliğin incelenmeden bırakılması sorunu oluşturmaktadır. Çalışmamızın asıl problemini ise söz konusu yapıların bulunduğu yerlerde tercih edilme sebebinin yeterince dikkate alınmamasıdır. Oysa Kur'ân-ı Kerîm'in dil yapısı incelendiğinde, sözcüklerin seçiminde çok titiz bir düzenin bulunduğu ve her bir sözcüğün yer aldığı siyak-sibak ilişkisi içinde belirli bir anlamsal işleve sahip olduğu görülmektedir. Çalışmamızda kavramsal tahlil, içerik analizi ve bağlam incelemesi, Arap dili ile tefsirin temel kaynakları metodik bir incelemeden geçirilerek betimleyici-analitik bir araştırma yöntemi izlenmektedir. Böylece ism-i mensûb yapıların ilk önce sözlük anlamı ve Arap dilindeki kullanımları dikkate alınarak bu yapıların semantik zenginlikleri göz önüne serilmektedir. Akabinde bu yapıların Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımları, anlamsal saha içindeki yerleri ve metinsel bağlama göre edindikleri has görevleri, Arap dili ile tefsirin temel kaynaklarının sunduğu veriler ekseninde ele alınmaktadır. Çalışmamızın sonunda da ilgili yapıların kelimelere mübalağa ve kuvvet kazandırdığı; bir kısmının da sıfatları pekiştirdiği ve muhatabın zihninde anlamı netleştirdiği görülmektedir. Ayrıca ism-i mensûb yapıların diğer bir kısmının soyut olanı somutlaştırma, bağlama bağlı olarak bilimsel ve tasviri incelikler sunduğu tespit edilmektedir. Bununla birlikte Kur'ân metninde bu tür nisbet yapıların yalnızca tanımlayıcı bir görev üstlenmediği; aidiyet, kimlik inşası, değer atfı, övgü veya yergi gibi güçlü anlamsal boyutlar da kazandırdığı müşahede edilmektedir. Aynı zamanda çalışmamız, ism-i mensûb yapıların hem rastlantısal değil, bağlamsal ve anlamsal hakikatlerle tercih edildiğini gözler önüne sermekte hem de bu yapıların her birinin Kur'ân-ı Kerîm'in gayesini kuvvetlendiren müstesna bir görev ifa ettiğini kanıtlamaktadır.
Anahtar Kelimeler: Tefsir, Arap Dili ve Belagati, Kur'ân, Nisbet, İsm-i mensûb.

Abstract
This study aims to investigate the semantic fields and contextual uses of nouns of attribution, which play a critical role in terms of expression and content in the Holy Quran. Within this framework, the main idea of the study is to introduce nouns of attribution; to determine the general rules put forth by scholars regarding these structures; then to examine these rules practically through the Holy Quran; and to reveal the semantic function that these structures undertake in their use in divine revelation. Furthermore, it aims to demonstrate that these structures are not merely quantitative structures, but rather multi-dimensional linguistic units that reinforce the literary power of the Holy Quran, increase its semantic depth, and strengthen the guiding aspect of the divine message. The starting point of our study is; The problem lies in neglecting the nuances of the nouns of attribution (ism-i mensûb) found in the Quran and failing to examine the semantic richness behind their contextual uses. The main problem of our study is the insufficient consideration given to the reasons for the preference of these structures in their respective contexts. However, an examination of the Quran's linguistic structure reveals a meticulous order in the selection of words, assigning each word a semantic role appropriate to its context. Our study employs a descriptive-analytical research method, employing conceptual analysis, content analysis, and contextual examination, and meticulously reviewing the fundamental sources of the Arabic language and Quranic exegesis. Thus, the semantic richness of these nouns of attribution is first revealed by considering their dictionary meanings and their usage in the Arabic language. Subsequently, the uses of these structures in the Quran, their place within the semantic field, and the specific functions they acquire according to the textual context are examined based on the data provided by the fundamental sources of the Arabic language and exegesis. At the end of our study, it is seen that these structures add exaggeration and strength to words; some reinforce adjectives and clarify meaning in the mind of the addressee. It is also determined that some of the attributive nouns concretize the abstract, offering scientific and descriptive subtleties depending on the context. Furthermore, it is observed that these types of attributive structures in the Quranic text do not only undertake a descriptive role; they also add strong semantic dimensions such as belonging, identity construction, value attribution, praise, or blame. At the same time, our study demonstrates that attributive nouns are chosen not coincidentally, but based on

contextual and semantic truths, and proves that each of these structures fulfills an exceptional role in strengthening the purpose of the Quran.
Keywords: Tafsir, Arabic Language and Rhetoric, Qur'an, Attribution, Attributed Noun.

الخلاصة

تهدف هذه الدراسة إلى استقصاء المجالات الدلالية والاستعمالات السياقية لصيغ الاسم المنسوب، وهي صيغ تؤدي دوراً جوهرياً في صياغة التعبير ومضمون النص القرآني الكريم. وفي هذا الإطار، تسعى الدراسة إلى التعريف بصيغ الاسم المنسوب، وتبيان القواعد العامة التي أقرها العلماء بشأنها، وتطبيق هذه القواعد على نماذج مختارة من القرآن الكريم، فضلاً عن توضيح الوظائف الدلالية التي تؤديها هذه الصيغ في سياق الكلام الإلهي. كما تهدف الدراسة إلى إبراز أن هذه الصيغ ليست مجرد أدوات للنسبة فحسب، بل هي وحدات لغوية متعددة الأبعاد تعزز البلاغة القرآنية، وتثري العمق الدلالي للنص، وتدعم الطابع الإرشادي والتوجيهي للرسالة الإلهية. وتنطلق الدراسة من دافع معالجة ما يحيط بصيغ الاسم المنسوب في القرآن من إغفال لدقائقها الدلالية، وما يكتنف استعمالاتها السياقية من ثراءٍ لم ينل حقه الكافي من البحث والتحليل تتناول هذه الدراسة مسألةً جوهريةً تتمثل في قلة الاهتمام بالأسباب الكامنة وراء اختيار تراكيب لغوية محددة في سياقاتها الخاصة. إذ يكشف فحص البنية اللغوية للقرآن الكريم عن دقة متناهية في اختيار الكلمات، حيث تؤدي كل كلمة وظيفةً دلاليةً محددةً ضمن سياقها المباشر والأوسع. وتعتمد الدراسة منهجاً بحثياً وصفياً تحليلياً، يجمع بين التحليل المفاهيمي وتحليل المحتوى والدراسة السياقية، مستنداً إلى المصادر الأساسية للغة العربية وعلوم التفسير. وفي هذا الإطار، يتم تسليط الضوء على الثراء الدلالي لتراكيب اسم المنسوب من خلال النظر أولاً في معانيها المعجمية واستخداماتها في اللغة العربية. ثم يجري تحليل استخداماتها في القرآن الكريم، ومواقعها ضمن الحقول الدلالية، والوظائف المحددة التي تكتسبها بناءً على السياق النصي، وذلك بالاستناد إلى بيانات من المصادر اللغوية والتفسيرية العربية الأصيلة. وتخلص الدراسة إلى أن هذه التراكيب تضفي على الكلمات طابعاً من التأكيد والقوة؛ إذ يعمل بعضها على تعزيز الصفات وتوضيح المعنى للمتلقي. وعلاوة على ذلك، يُلاحظ أن بعض تراكيب اسم المنسوب تُحوّل المفاهيم المجردة إلى مفاهيم ملموسة، وتُضفي دلالات علمية أو وصفية تتوقف على طبيعة السياق. وفي الختام، يتضح أن هذه التراكيب النسبية في النص القرآني لا تؤدي غرضاً وصفياً فحسب، بل تنقل أبعاداً دلاليةً عميقةً -مثل الانتماء، وبناء الهوية، وإسناد القيمة، والمدح أو الذم. وفي الوقت نفسه، تُبرهن الدراسة على أن اختيار تراكيب اسم المنسوب يتم بناءً على مقتضيات سياقية ودلالية وليس وليد الصدفة، كما تثبت أن كل تركيب منها يؤدي وظيفةً فريدةً تعزز الغاية الكبرى للقرآن الكريم.
الكلمات المفتاحية: التفسير، اللغة العربية والبلاغة، القرآن، النسبة، اسم المنسوب.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması için Arapların dil kurallarını belirleyen sarf ve nahiv ilimlerini iyi bilmek gerekir. Bundan dolayı ilk dönem âlimleri, kelimenin yapısını esas alan sarf ilmi[1] ile onun cümle içerisindeki konumunu ele alan nahiv ilminin[2] temel kurallarını ortaya koymuşlardır. Bu dilbilimsel disiplinin temel esaslarını Hz. Ali'den (öl. 40/661) öğrendiği rivayet edilen Ebü'l-Esved ed-Düelî (öl. 69/688), söz konusu alanı daha da geliştirmiş ve bu sahada birçok öğrenci yetiştirmiştir.[3] Bu ilimler, daha sonra Halîl b. Ahmed (öl. 175/791),[4] Sîbeveyhi lakabıyla meşhur olan Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber (öl. 180/796),[5] Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî (öl. 189/805)[6], Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Ferrâ' (öl. 207/822)[7], Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş (öl. 215/830)[8] ve Abdilekber b. Umeyr el-Müberred (öl. 286/900) gibi âlimler tarafından verilen ders ve telif edilen çalışmalarla daha da gelişmiştir. Söz konusu ilimlerin kurallarını ortaya koyarak onu geliştiren mezkûr âlimlerin temel hedefi, Kur'ân-ı Kerîm'in gramatik bütünlüğünü sağlamak, anlam bozulmalarını önlemek, onu hatasız okumak ve daha iyi anlamaktır. Zira bu ilimler bilinmeden harfleri, kelimeleri, âyetleri ve sûreleri arasında mükemmel ahenk bulunan; belâğat, fesâhat ve beyân yönünden de üstün bir sanat değerine sahip olan Kur'ân-ı Kerîm'intam anlaşılması mümkün değildir. Bunun için tefsir metodolojisini ele alan çalışmalarda müfessir olabilmek için bazı ilimlerin

1 Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2013), 136.
2 Cürcânî, *Ta'rifât*, 236.
3 Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist*, thk. Eymen Fûâd Seyyîd (Londra: Müessesetü'l-Furkân li't'Türâsi'l-İslâmî, 2009), 1/108.
4 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/113-c114; Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1986), 1/376-382.
5 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/142.
6 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/193-196.
7 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/198-200.
8 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/146-147.

bilinmesi zikredilmekte ve müfessirin bilmesi gereken ilimler arasında, söz konusu ilimler ilk sırada yer almaktadır.[9]

İsim, Arap dilinin temel unsurlarından biri olup sarf ve nahiv ilimlerinin önemli inceleme alanlarından birini teşkil etmektedir. Zira isim, cümlenin temel taşı, i'râbın esası ve mananın istikrarını sağlayan temel öge konumundadır. İsmin bu konumu, onun farklı tür ve kullanımlarının ayrıntılı biçimde ele alınmasını gerekli kılmaktadır. İsmin de dikkat çeken alt konularından biri ism-i mensûbtur. Nitekim sarf ve nahvin kesişiminde yer alan ism-i mensûb, cümle içerisinde fâil, mef'ûl, mübteda, haber, sıfat, hâl gibi konumlarında yer alarak cümlenin anlamsal belirginliğini ve tanımlayıcılığını artıran önemli işlevler üstlenmektedir. Bu yönüyle sarf ve nahivde ele alınan meselelerinin önemli bir bölümü, doğrudan ya da dolaylı olarak ism-i mensûb üzerinden şekillenmektedir. İsm-i mensûbun bu görevleri, yalnızca biçimsel bir değişimden ibaret olmayıp cümledeki anlam ilişkilerinin tayininde de belirleyici rol oynamaktadır.

İsm-i mensûbun cümle içerisindeki söz konusu rolü, Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasında da önemli bir konuma sahip olmakta ve manaya önemli katkılar sunmaktadır. Bu yönüyle ism-i mensûb, ilâhî kelâmdaki anlam dünyasının şekillenmesinde dikkate değer bir rol üstlenmekte; hükmün yanlış anlaşılma ihtimalini azaltmakta ve önceki unsurun hangi yönüyle ele alındığını ortaya koyarak cümlenin anlamsal katmanlarını zenginleştirmektedir. Böylece ism-i mensûbun sadece biçimsel bir unsur olmadığı, hükmün mahiyetini belirleyen temel bir anlamsal araç konumunda olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmamızın problemi, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ism-i mensûb yapıların çoğu zaman morfolojik olarak ele alınması; bu yapıların âyetlerin bağlamında üstlendiği semantik ve yönlendirici işlevlerin yeterince incelenmemesidir. Bu durum, ism-i mensûb yapılara ilişkin şu temel soruları gündeme getirmektedir: İsm-i mensûbun Kur'ân-ı Kerîm'de yer almasının hikmetleri nelerdir? İsm-i mensûb yapıları, hangi işlevsel amaçlara hizmet etmektedir? İsm-i mensûb yapılarının bağlama göre tercih edilmesinin sebepleri nelerdir? Bütün bu soruların yanıtları ve çalışmamın problematik boyutları, kapsamlı bir metodolojik yaklaşımla değerlendirilerek araştırmanın temel problemini teşkil etmektedir.

Çalışmamızın temel amacı, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ism-i mensûb yapıların semantik analizini, kullanım alanlarını tespit etmek, siyak-sibaka göre kazandığı anlamsal katkıları ortaya koymak, nispet yoluyla elde edilen değeri analiz etmektir. Bu bağlamda ism-i mensûb yapıların, ilâhî kelâmda farklı anlamsal işlevler üstlendiğine ve bilinçli bir söylem stratejisine sahip olduğuna dikkat çekilecektir. Ayrıca çalışmamız, Kur'ân-ı Kerîm'de ism-i mensûb yapıların sistematik olarak incelenmesi ve bu yapıların yer aldığı âyetlerin kullanım amaçlarını ortaya koymayı hedeflemektedir. Böylece Kur'ân-ı Kerîm'de ism-i mensûb yapıların anlam ve misyonu tam olarak anlaşılabilecektir.

Çalışmamızda nitel ve betimleyici bir yöntem benimsenmektedir. Bu çerçevede ism-i mensûb yapıların ilk önce semantik analizleri ve anlamsal nüansları klasik lügat kaynaklarından istifade edilerek yapılacaktır. Ardından her bir yapının sarf ve nahvin temel kaynakları ile tefsir yöntemlerini temsil eden müfessirlerin değerlendirmeleri esas alınarak nisbet yapılarının anlama katkısı ortaya konulacaktır.

Çalışmamızda ism-i mensûb yapılarının tercih edilmesinin sebebi, bu yapıların Kur'ân-ı Kerîm'in anlam ve üslûp özelliklerinin doğru anlaşılmasında önemli işlevlere sahip olmalarına rağmen, Türkiye'de bu alanda müstakil çalışmalara konu edilmemiş olmasıdır. Yaptığımız literatür taramasında, çalışmamızın sadece bir bölümünü kapsayan *Arap Dilinde İsm-i*

9 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulumi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996), 2/1209; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1996), 2/43; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Cîyl, 1390), 61.

Mensûb ve Kullanım Amaçları başlıklı bir çalışmanın yapıldığı tespit edilmiştir. Ancak bu çalışma, ism-i mensûbun tanımı, türleri ve kullanım maksatlarını genel dil malzemesi üzerinden değerlendirmiş ancak Kur'ân merkezli bir çözümleme yapmayı hedeflememektedir.[10] Çünkü söz konusu çalışmada Kur'ân'dan sadece bir âyet örnek olarak verilmektedir.[11] İsm-i mensûb konusunu ele alan çalışmalar arasında Dr. Ahmed Abdullrahman Balkhair'in 2021 yılında el-Âdâb dergisinde yayımlanan خصائص ياء النسب الصوتية والدلالية والتركيبية: دراسة وصفية تحليلية başlıklı makalesi de tespit edilmiştir. Söz konusu makalede nisbet ekinin ses bilgisel, anlamsal ve sözdizimsel özellikleri betimleyici ve çözümleyici bir yaklaşımla incelenmiştir.[12] Bununla birlikte, makalenin genel olarak ism-i mensûbun dilsel özelliklerine odaklanması, Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımını ve âyetlerin anlamına katkısını merkeze alan bir inceleme niteliği taşımamaktadır. Böylece çalışmamız söz konusu çalışmadan farklılıklar arz etmektedir. Zira çalışmamızın kapsamı, içeriği, konuların ele alınış tarzı ve ele alınan örnekler açısından mezkûr çalışmadan farklı olduğu anlaşılacaktır. Bu durum, ism-i mensûbun Kur'ân bağlamındaki işlevi ve anlam alanlarının müstakil olarak ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu boyutuyla çalışmamızın alana katkı sunması hedeflenmektedir.

1. İsm-i Mensûb Kavramı

Türeyiş açısından isimler, mutasarrıf/çekimli ve gayr-i mutasarrıf/çekimsiz olmak üzere iki ana kısma ayrılmaktadır. Çekimli isimler de câmid ve muştak olmak üzere iki grupta ele alınmaktadır.[13] Muştak isimlerin kapsamında ise çalışmamızın temel inceleme alanını ve merkezî konusunu oluşturan ism-i mensûb yapıları değerlendirilmektedir. Bu yapıların daha iyi anlaşılması için öncellikle "ism-i mensûb" tanımı yapılacaktır.

Arap dil kurallarını belirleyen âlimler, ism-i mensûbu; izâfe, nesep, nisbet ve mensûb terimleriyle ifade etmektedir. Nitekim Sîbeveyhi, ism-i mensûbu; izâfe ve nisbet olarak ifade etmekte ve onu, "bir kimseyi bir şahsa, beldeye, mahalleye veya kabileye nisbet etmek amacıyla ona izâfe *yâ'*ları eklenir. İzâfe *yâ'*larının eklenmesiyle birlikte kelime, önceki hâlinden yapısal bir değişime uğrar; zira kelimenin sonuna yeni bir unsur ilave edilmesi, lafzın biçimsel olarak değiştirilmesini zorunlu kılar" şeklinde tanımlamaktadır.[14] Müberred de ism-i mensûbu; neseb olarak isimlendirmektedir.[15] Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (öl. 538/1144) ise ism-i mensûbu; "tenis/dişilik belirtisi olan *te* harfi ismin sonuna eklendiği gibi ism-i mensûbun de sonuna bir şeyin başka bir şeye nispet edildiğini göstermek için öncesi kesreli olan şeddeli bir *yâ*'nın eklendiği isim" olarak tanımlamaktadır.[16]

İsm-i mensûbun sonuna eklenen şeddeli nisbet *ya*'sına "yâü'n-nisbe", bu *yâ* ile nitelenen isme ise "ism-i mensûb" denilmektedir. Bu ekleme, kelimenin anlamını yeni bir boyuta taşımakta; kelime, nisbet edildiği şeye doğrudan delalet eder hâle gelmekte ve onda lafzî, manevî ve hükmî birtakım değişikliler meydana gelmektedir.[17] Nitekim مكة ile مكيٌّ ifadeleri arasında anlam bakımından fark bulunmaktadır. Çünkü مكة kelimesi, Mekke'nin ismi; مكيٌّ sözcüğü ise Mekke'ye mensup olmayı ifade etmektedir. İsm-i mensûb kapsamında değerlendirilen bu yapıların, lafzî değişiklilerle birlikte aynı zamanda manevî ve hükmî bazı değişimlere de tâbi tutulduğu görülmektedir. Nitekim ism-i mensûb, cümlenin herhangi bir unsuru olduğunda

---

10 Mahmut Tekin, "Arap Dilinde İsm-i Mensûb ve Kullanım Amaçları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/74 (2020), 550-556.

11 Tekin, "Arap Dilinde İsm-i Mensûb ve Kullanım Amaçları", 555.

12 Ahmed Abdullrahman Balkhair, *Hasâisu yâi'n-neseb es-savtiyye ve'd-delâliyye ve't-terkîbiyye dirâsetün vasfiyyetun tahlîliyye*, *Mecelletü'l-Âdâb*, 139 (2021), 1-28.

13 Muhammed b. 'Abdirrahîm el-'Umerî el-Mîlânî, *Şerhu'l-muğnî* (İstanbul: Şefkat Yayınları, 2018), 37.

14 Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber es-Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988), 3/335.

15 Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Mübberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed 'Abdulhâlik 'Azîme (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, ts.), 3/135.

16 Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Mufassal fi sınâ'ati'l-i'râb*, thk. 'Alî Bû Mulhim (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993), 259.

17 Mustafâ b. Muhammed Selîm b. Muhyiddîn b. Mustafâ el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-dürûsi'l-luğati'l-'Arabiyye* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2014), 2/259-260.

onda hükmî bazı değişiklikler yapmaktadır. Örneğin مررت بتاجر مكيٌّ ابوه "babası Mekkeli olan bir tüccarın yanından geçtim" cümlesinde yer alan مكيٌّ ifadesi, ism-i mensûb olup kendinden sonra gelen ابوه kelimesinde amel ederek onu merfû' etmekte ve onda hükmî bir takım değişiklik yapmaktadır.

Yukarıda ism-i mensûb ile ilgili yapılan bütün açıklamalar, izâfe, nesep, nisbet ve mensûb kavramlarının anlam yönünden birbirine yakın olduğunu göstermektedir. Zira izâfe kavramı, kelimenin sonuna eklenen şeddeli *yâ* ile bağlantıyı ifade etmek için kullanılmaktadır. Nesep, nisbet ve mensûp kavramları ise kelimenin anlamsal olarak bir kabileye, beldeye veya mesleğe aidiyet kazanmasını ifade etmek için istimal edilmektedir. Böylece ism-i mensûbun, isim cümlesinin sadece biçimsel bir unsuru olmadığı hükmün mahiyetini belirleyen temel bir anlamsal araç konumunda olduğu anlaşılmaktadır.

2. İsm-i Mensûb'un Çeşitleri

Dil âlimleri ism-i mensûbu etkisine göre iki kısma ayırmaktadır. Anlam üzerinde belirleyici etkiye sahip olan بصريّ gibi yapılar, hakikî ism-i mensûb olarak adlandırılmaktadır. Anlamdan ziyade lafzî yapıyla sınırlı kalan كرسيّ gibi ism-i mensûb türünü ise literatürde gayr-i hakikî olarak nitelendirilmektedir.[18] Ayrıca âlimler, kıyâsî ve gayr-i kıyâsî olarak da ism-i mensûbu iki gruba ayırmaktadır. Bunlardan biri, ثقفيّ sözcüğü gibi dil kurallarına aykırı bir biçimde teşekkül eden gayr-i kıyâsî yapıları ifade etmektedir. Diğeri ise حنفيّ gibi dil kaidelerine uygun olarak oluşturulan kıyâsî ism-i mensûbu kapsamaktadır.[19] Aynı zamanda ism-i mensûb, هاشميّ gibi *ya*'li ve حدّاد gibi ya'sız olmak üzere de iki kısma ayrılmaktadır. *Ya'*sız olan ism-i mensûb yapıları, daha çok فَعَّال vezninde olup bir sanat veya meslek icra eden kimseleri ifade eden sözcüklerden oluşmaktadır. Bu yapılar da ism-i mensûb anlamı taşıyan *fail* veznindeki nisbet yapıların kapsamında değerlendirilir. Bu tür yapıların sonuna ayrıca nisbet *ya'sı* getirilmez.[20] Bunun yanı sıra ism-i mensûb, nisbetle birlikte lafzında değişiklik olup olmaması açısından da iki grup şeklinde tasnif edilmektedir. Bunların bir kısmında nisbetle birlikte herhangi değişiklik meydana gelmemektedir. Örneğinحُسَيْن ismi, ism-i mensûb yapıldığında حُسَيْنِيّ olarak kalmakta ve onda nisbet dışında herhangi bir değişiklik olmamaktadır. Bir kısmında ise nisbetle birlikte birtakım değişiklikler olmaktadır. Örneğin, صَحِيفَة sözcüğü, nisbet edildiğinde صَحَفِيّ dönüşmekte ve onda lafzî değişiklikler olmaktadır.

3. İsm-i Mensûb'un Yapılış Kuralları

Daha önce ifade edildiği gibi nisbet ya'sı, ismin sonuna eklenince, bazı ism-i mensûb yapılarda herhangi bir değişiklik meydana gelmemektedir. Buna karşılık, bazı ism-i mensûb yapılarda da belirli yapısal değişiklikler gözlemlenmektedir. Değişime uğrayan ism-i mensûb yapılar ise belirli kurallara göre yapılabilmektedir. Bu kuralları şu şekilde özetlemek mümkündür:

İsmin sonunda tâ-i marbûta varsa مكة sözcüğünde olduğu bu tâ harfi düşer ve ism-i mensûbu مكيّ şeklinde olur.[21] Tesniye ve cem' olan bir sözcük ism-i mensûb yapıldığında sonundaki hem *elif* hem de *nûn* düşer.[22] نَمِر gibi orta harfi kesre olan üç harfli isimlerde art arda aynı hareke gelmesin diye bu hareke fethaya dönüşür. Bu sözcüğün ism-i mensûbu نَمَرِيٌّ şeklinde olur.[23] فَعِيلَة ve فُعَيْلَةveznindeki lâm-ı mu'tel olan isimlerde غنوي örneğinde olduğu gibi *tâ* ve

[18] Zemahşerî, *el-Mufassal*, 259.
[19] Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/335.
[20] Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/381; Müberred, *el-Muḳteḍab*, 3/133.
[21] Müberred, *el-Muḳteḍab*, 3/134; Zemahşerî, *el-Mufassal*, 254; Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl, *Şerhu ibn 'Akîl 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik* (Kahire: Dâru't-Türasi, 1980), 4/153.
[22] Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/372; Mübberred, *el-Muktedab*, 3/160; Zemahşerî, *el-Mufassal*, 259.
[23] Müberred, *el-Muḳteḍab*, 3/337; Zemahşerî, *el-Mufassal*, 260; Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus b. Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi't-Tasrîf*, thk. Hasan Ahmed 'Osmân (Mekke: Mektebetü Mekke, 1995), 37.

birinci *ya* düşer. İkinci *ya* ise *vâv*'a dönüşür.[24] فَعِيل veznindeki lâm-ı mu'tel olan نَبِيّ /نَبَوِيّ isimlerde olduğu gibi birinci *ya* düşer, ikinci ise *vâv*'a dönüşür.[25]

Sonu elifle biten ve eliften önceki harfin harekesi fetha olan maksûr isim eğer üç harfli ise عَصَا / عَصَوِيّ örneğinde olduğu gibi elif vâv'a dönüşür.[26] Bu isim dört harfli ise مَأْوَى / مَأْوَوِيّ örneğinde olduğu gibi elif vâv'a dönüşebileceği gibi مَأْوِيّ örneğinde olduğu gibi hazf de edilebilir. Ancak söz konusu isim beşinci harften müteşekkil ise مُصْطَفَى / مُصْطَفَوِيّ örneğinde olduğu gibi elif düşer.[27] Sonu ya ile biten üç harfli menkûs ismin sonundaki ya harfi عَلِي / عَلَوِيٌّ örneğinde olduğu gibi vâv'a dönüşür.[28] Bu isim dört harfli ise ya harfi قَاضِي / قَاضَوِيّ örneğinde olduğu gibi vâv'a dönüşebileceği gibi قَاضِيّ örneğinde olduğu gibi hazf de edilebilir. [29] Ama söz konusu isimlerde ya beşinci harfi teşkil ediyorsa مُعْتَدِي / مُعْتَدِيّ örneğinde olduğu gibi düşer.[30]

Sonu elif ve hemze ile biten munsarif memdûd isimlerde قُرَّاءٌ / قُرَّائِيٌّ örneğinde olduğu gibi hemze olduğu gibi kalabilir ya da قُرَّاوِيٌّ örneğinde olduğu gibi vâv'a dönüşebilir. Gayr-ı munsarif memdûd isimlerde ise حَمْرَاء /حَمْرَاوِيّ örneğinde olduğu gibi hemze sadece vâv'a dönüşür.[31] Nisbet yapılmak istenen isim cem' ise أَخلاق örneğinde olduğu gibi çoğul olan sözcük ilk önce müfrede (خُلُقٌ) dönüştürülür, sonra ondan ism-i mensûb (خُلُقِيٌّ) yapılır.[32]

İsm-i mensûb yapıları kendinden önceki isimle uyumluysa sıfat olur. Uyumlu değillerse konumuna göre cümlenin öğesi olur. İ'râbı ise sonundaki *yâ*'da görülür.[33] Son harfi hazifli olan isimler asıl şekillerine çevrildikten sonra ism-i mensûb yapılır.[34]

Mürekkeb isimlerden izâfet terkibi olan yapılardan ism-i mensûb yapıldığında عَبْدُ اللهِ / عَبْدِيّ örneğinde olduğu gibi muzâfın ism-i mensûbu yapılır.[35] Mezcî/kaynaşmış terkiblerden ism-i mensûb yapıldığında بَعْلَبَكّ / بَعْلِيّ örneğinde olduğu gibi ilk isimden ism-i mensûb yapılabileceği gibi, بَعْلَبَكِّيّ örneğinde olduğu gibi terkibin tamamına nisbet yâ'sı eklenmesi de mümkündür.[36] Künye olan bir yapının ism-i mensûbu yapıldığında ise أَبُو بَكْرٍ / بَكْرِيّ örneğinde olduğu gibi ikinci kelimenin ism-i mensûbu yapılır.[37]

Yukarıda verilen bilgilerden, ism-i mensûb yapılarının teşekkülünde ilk dönemlerden beri belirli kurallarının olduğu, cümle içinde önemli nahvî görevler üstlendiği ve cümlenin hem yapısal bütünlüğünü hem de anlamsal derinliğini artırdığı görülmektedir. Bu yönüyle ism-i mensûb, yer aldığı cümlede sadece biçimsel bir unsur olmadığı, hükmün mahiyetini belirleyen temel bir anlamsal araç konumunda olduğu; hükmün yalın bir varlık bildiriminden çıkıp tanımlayıcı ve ayırt edici bir mahiyet kazanmasını sağlamaktadır. Bu kullanım, ism-i mensûb yapılarının anlamsal katmanlarını zenginleştirmektedir.

---

24 Zemahşerî, *el-Mufassal*, 261; İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi't-Tasrîf*, 38.
25 Zemahşerî, *el-Mufassal*, 261.
26 Müberred, *el-Muḳteḍab*, 3/136; Zemahşerî, *el-Mufassal*, 261; İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi't-Tasrîf*, 37.
27 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/374; Müberred, *el-Muḳteḍab*, 3/143; Zemahşerî, *el-Mufassal*, 263; İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi't-Tasrîf*, 37; Ğalâyînî, *Câmiʿu'd-dürûsi'l-luğati'l-ʿArabiyye*, 2/267.
28 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/345; Zemahşerî, *el-Mufassal*, 261; İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi't-Tasrîf*, 39.
29 Zemahşerî, *el-Mufassal*, 261; İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi't-Tasrîf*, 39.
30 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/340; Zemahşerî, *el-Mufassal*, 262; İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi't-Tasrîf*, 262; Ahmed b. Hasan Çarpurdî, *el-Muğnî* (İstanbul: Haşim Yayınevi, 2013), 34; Ğalâyînî, *Câmiʿu'd-dürûsi'l-luğati'l-ʿArabiyye*, 2/260-261.
31 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/355-357; Zemahşerî, *el-Mufassal*, 262; İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi't-Tasrîf*, 40-41; Çarpurdî, *el-Muğnî*, 34.
32 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/378; Müberred, *el-Muḳteḍab*, 3/150; Zemahşerî, *el-Mufassal*, 264.
33 Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 493.
34 Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf*, 491; Hasan Akdağ, *Arap Dili Dil Bilgisi* (Konya: Tekin Kitapevi Yayınları, 1989), 70.
35 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/374; Müberred, *el-Muḳteḍab*, 3/143; Zemahşerî, *el-Mufassal*, 263.
36 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/374; Akdağ, *Arap Dili Dil Bilgisi*, 70.
37 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/375; Müberred, *el-Muḳteḍab*, 3/141; İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fi 'İlmi't-Tasrîf*, 42.

4. Kur'ân-ı Kerîm'de İsm-i Mensûb'un Kullanım Alanları

İsm-i mensûb yapıları, Arap dilinde olduğu gibi Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasında da önemli işlevlere sahiptir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasında ism-i mensûb yapıların fonksiyonu ve manaya kattığı bu önemli işlevler, etkisi yönünden hakikî ve gayr-i hakikî; dil kurallarına uygun veya aykırı olma yönünden kıyâsî ve gayr-i kıyâsî; nisbetle birlikte lafzında değişiklik olan ve olmayan; *ya*'li ve *ya*'sız gibi bütün ism-i mensûb çeşitlerinde görülmektedir. Bu yönüyle ism-i mensûb yapıları, Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirindeki yeri oldukça önem arz etmektedir. Nitekim bu yapılar, Kur'ân-ı Kerîm'de inanç, kabile, memleket, meslek, şöhret, keyfiyet, sınıf ve topluluk temelli birçok varlığa nisbet edilmektedir. Ancak çalışmamızın sınırlarını aşmamak adına, her bir ism-i mensûb yapı grubunun anlaşılmasına katkı sunacak iki örnekle iktifa edeceğiz.

4.1. İnanç Temelli Nisbet Yapıları

İnanç temelli nisbet yapılar, kişinin inancı, toplumsal statüsü veya manevî derecesiyle ilgili olan aidiyetini tanımlamaktadır. Bu yapılardan biri "terbiye etmek, yetiştirmek ve inşa etmek" gibi manalara gelen *rab* mastarının ism-i mensûbu olan *rabbânî* sözcüğüdür.[38] Âlimlerin bu nisbet yapıyla ilgili farklı görüşleri bulunmaktadır. Nitekim bazı âlimlere göre *rabbânî* sözcüğü, Rabb'e nisbet edilen yani Rabb'i tanıma ve O'na itaat etme konusunda özel olarak seçilmiş olan kişi demektir.[39] Bunun gibi Yüce Allah'ı tanımaya ve O'na itaat etmeye yönelen kişiye de رَجُلٌ اِلٰهِىٌّ denilmektedir. *Rabbânî* sözcüğünün sonundaki *elif* ve *nûn* harfleri ise bu yapının kemâl derecesine ulaştığına dikkat çekmek için eklenmiştir. Arapçada buna benzer birçok kullanım vardır. Nitekim Araplar, saçları çok ve gür olana شِعْرَانِى ; sakalı uzun olana لِحْيَانِى; boynu kalın ve güçlü olana رَقْبَانِىٌّ demektedir. Buna karşılık Araplar söz konusu sözcükleri saça nisbet etikleri zaman شَعْرِىٌّ; boyna nisbet ettiklerinde رَقَبِىٌّ; sakala nisbet ettiklerinde ise لِحْيِىٌّ ifadelerini kullanmaktadır.[40] Bazı âlimler de ilgili sözcüğünün, idareci anlamına geldiğini,[41] çünkü idareciye de âdeta bir rab gibi itaat edildiğini ileri sürmektedir. Diğer bir kısım âlim de ilgili yapının ilim erbabı anlamına geldiğini, hâkim ve bilge bir şahsiyet gibi ilmi ıslah eden kimseyi ifade ettiğini söylemektedir.[42] Ayrıca bazı âlimler, söz konusu yapının ilmi vasıtasıyla nefsini terbiye eden kişi anlamında olduğunu vurgulamaktadır. Aslında bu iki anlam birbirini dışlamaktan ziyade tamamlayıcı niteliktedir. Zira ilim yoluyla nefsini terbiye eden kişi, aynı zamanda ilmi de ıslah etmiş olmaktadır. Buna karşılık ilmi ıslah eden kişi, bu süreçte nefsini de terbiye etmiş bulunmaktadır. Bundan dolayı Hz. Ali (öl. 40/661) أنا ربّانيّ هذه الأمّة "ben bu ümmetin Allah'a mensup olan bir ferdiyim" ifadesinde *rabbânî* yapısını kendisi için söz konusu anlamda istimal etmektedir.[43] Bununla birlikte ilgili yapı aynı anlamda Abdullâh b. Abbâs (öl. 68/687-88) hakkında da kullanılmaktadır.[44]

---

38 Hüseyn b. Muhammed b. Mufaddal el-İsfahânî, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân* (Dımaşk: Dâru'n-Neşr, Dâru'l-Kalem, ts.), 336.

39 Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-akâvîli fi vücûhi't-te'vîl ma'a haşiyeti'l-İntişâf mine'l-Keşşâf li İbnü'l-Müneyyir el-iskenderî*, thk. Muhammed Abdüsselam Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 17/378; Ebû 'Abdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 1420), 8/271.

40 Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez- Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'rabuhu* (Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1988), 1/435; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/271.

41 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2000), 6/540.

42 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2000, 6/540; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'rabuhu*, 1/435; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Bâzlûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 2005), 2/414; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/271.

43 İsfahânî, *Müfredât*, 336-337.

44 Zemahşerî, *Keşşâf*, 17/378.

Rabbânî nisbet yapının çoğulu olan *rabbâniyyûn* kavramı iki,[45] *rabbâniyyîn* ifadesi ise bir defa[46] Kur'ân-ı Kerîm'de geçmektedir. *Rabbâniyyîn* ifadesinin yer aldığı âyette, Yüce Allah'ın bir insana kitap, hüküm ve nübüvvet vermesinin ardından o kişinin insanları Allah'ı bırakıp kendisine kulluğa çağırması düşünülemez. Aksine, böyle bir kimsenin insanlara, كُونُوا رَبَّانِيِّينَ "*Rabbinize içtenlikle bağlı kullar olunuz*"[47] şeklinde hitap etmesi beklenmektedir. Çünkü bağlamsal açıdan peygamberlerin insanları kendilerine kulluğa değil, doğrudan Yüce Allah'a yönlendirme misyonu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla bu âyette Ehl-i kitabın peygamberlerin tanrılık iddiasında bulunabileceği iddiaları reddedilmektedir. Böylece *rabbâniyyîn* ism-i mensûb yapısı, ilgili âyette bireyin Rabb ile kurduğu ilişkinin süreklilik arz eden bir eğitim ve terbiye süreciyle inşa edildiğini ortaya koymakta; bağlama epistemolojik bir derinlik kazandırmakta ve bilginin yalnızca aktarımını değil, aynı zamanda karakter inşasını da içeren bir süreç olduğuna işaret etmektedir.

Rabbâniyyûn yapısının yer aldığı إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَاةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ *"Kendilerini Allah'a teslim etmiş peygamberlerin yanı sıra, Allah'ın kitabını korumakla yükümlü kılındıkları için rablerine boyun eğen rabbâniler ve din bilginlerinin, Yahudiler arasında onunla hükmettikleri; içinde hidayet ve nur barındıran Tevrat'ı elbette biz indirdik."* [48] âyette de peygamberlerle birlikte rablerine teslim olmuş olan rabbânilerin de Tevrat'la hükmettikleri ifade edilmektedir. Böylece içinde hidayet ile nûr barındıran hükümlerin toplumda egemen kılınması, yaygınlaşması ve kötülüğün engellemesi için rabbânilerin de bu ilâhî emirler konusunda oldukça titiz davranmaları gerekmektedir. Çünkü söz konusu âyette peygamberlerle birlikte rabbânilerin de faziletli bir toplumu oluşturmak, yaşatmak ve onda ortak şuurun meydana gelmesini sağlamak için onların da ilâhî emirleri hakkıyla yerine getirmeleriyle mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla *rabbâniyyûn* yapısı, metinsel bir bilgiye sahip olmasının ötesinde, bu bilgiyi uygulayan, koruyan ve toplumsal düzeyde icra etme sorumluluğunu üstlenen daha üst düzey bir otoriteyi temsil etmektedir. Zira bu ism-i mensûb formla, söz konusu otoritenin meşruiyeti ilâhî referansa dayandırılmakta, dinî liderliğin kaynağının beşerî değil, Rabbanî bir temele dayandığı vurgulanmaktadır. Bu durum, Kur'ân-ı Kerîm'in dinî otorite anlayışında normatif bir ölçüt sunduğuna, gerçek otoritenin, yalnızca bilgiye değil, bu bilginin ilâhî iradeye uygun şekilde uygulanmasına dayandırdığına dikkat çekmektedir.

Rabbâniyyûn ifadesinin yer aldığı لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ *"Rabbânilerin ve âlimlerin onları yalan söylemekten ve haram yemekten alıkoymaları gerekmez miydi? Bu yaptıkları ne kötüdür!"*[49] âyetinde ise rabbâniler kınanmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de âlimleri en çok korkutan ve onları uyaran en sert ifâdelerden birini içeren bu âyetle,[50] görevleri din konusunda insanları aydınlatmak olan rabbâniler, haksızlıklar karşısında sessiz kalmalarından, kötülük yapanları uyarmamalarından, günah söz söylemelerine ve haram yemelerine rızâ göstermelerinden dolayı kınanmaktadır. Çünkü bu ilâhî görevini savsaklayan, istismar eden ve hakkıyla yerine getirmeyen rabbânilerin bu tutumu, toplumdaki kötü gidişatı artırmakta ve toplumun ahlakının bozulmasına sebep olmaktadır. Böylece bu morfolojik yapının bağlama kattığı anlam, bir meslek ya da sosyal statü belirten bir kavram olmasının ötesine geçerek, dinî ve ahlâkî bir aidiyet ilişkisini vurgulamasına imkân tanımaktadır. Dolayısıyla *rabbâniyyûn* yapısı, bilginin ötesinde, bu bilginin ilâhî referansa dayalı olarak içselleştirilmesi ve hayata aktarılması gerektiğine dikkat çeken güçlü bir anlam çerçevesi sunmaktadır. Bununla birlikte *Rabbâniyyûn* yapısının semantik katkısı, kavramın etik boyutunu da belirginleştirmektedir. Zira söz konusu yapı, bireyin hem kendisini hem de başkalarını eğiten bir rol üstlendirdiğine işaret etmektedir. Bu yönüyle ilgili yapı, salt teorik bilgiye sahip

45 el-Mâide 5/44, 63.
46 Âl-i İmrân 3/79.
47 Âl-i İmrân 3/79.
48 el-Mâide 5/44.
49 el-Mâide 5/63.
50 Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/654.

bilgin tipolojisinden ziyade, pratik boyutu içeren bir "ahlâkî-entelektüel önderlik" anlayışını temsil etmektedir. Böylelikle ilgili yapı, Kur'ân-ı Kerîm'de bilgi ile amel arasındaki ayrılmaz ilişkiyi dilsel düzlemde de pekiştirmektedir.

Sonuç olarak *rabbânî* nisbet yapının çoğulu olan *rabbâniyyûn* ve *rabbâniyyîn* ifadelerinin, Kur'ân-ı Kerîm'in anlam dünyasında ilâhî aidiyeti ve referans çerçevesini vurgulayarak dinî otoritenin kaynağını belirleyerek onu ilâhî merkezli bir kimliğe yerleştirmek; bilgi–amel bütünlüğünü esas alan bir âlim tipolojisi inşa etmek; bireysel ve toplumsal düzeyde ahlâkî-terbiyeci bir liderlik modelini temellendirmek gibi pek çok temel işleve sahip olmaktadır. Bu yönleriyle söz konusu nisbet yapısı, yalnızca gramatik bir öğe değil, aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'in epistemolojik ve etik değerlendirme düzlemini şekillendiren kurucu bir anlam bileşeni olarak işlev görmektedir.

İnanç temelli nisbet yapılardan biri de çoğulu *nasârâ* olan *nasrânî* terimi olup, Hristiyan dinine mensup bireyleri ifade etmektedir. Hristiyanlara *nasrânî* denilmesinin de iki sebebi bulunmaktadır. Bu sebeplerden biri Şam'daki Hz. Îsâ'nın doğduğu *Nâsıra* köyüne nisbetle Hristiyanlara *nasrânî* denilmektedir.[51] Bir diğer sebep de Hz. Îsâ'nın yardım talebine havârilerin olumlu cevap vermeleri sebebiyle Hristiyanlar, *nasrânî* olarak adlandırılmaktadır.[52] Bu yaklaşıma göre *nasrânî* kavramı, "yardım etmek" anlamındaki *nusrat* sözcüğünden türemiş bir yapı olup sadece nisbet *ya*'sı ile kullanılmaktadır.[53]

Nasrânî yapısı, çoğul olarak Kur'ân-ı Kerîm'de ön dört defa geçmektedir.[54] Söz konusu yapı, tekil olarak da Hz. İbrâhîm'in inancının ve tevhid mücadelesinin ön plana çıkarıldığı مَا كَانَ إِبْرَاهِيمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ *"İbrâhîm ne Yahudi ne de Hristiyan idi; fakat o hanîf bir Müslümandı ve müşriklerden değildi."*[55] âyetinde yer almaktadır.

Yukarıdaki âyette üç büyük ilâhî dinin müntesipleri tarafından hürmetle anılan Hz. İbrâhîm'in konumuna açıklık getirilmektedir. Zira ilmî ve teolojik meselelerin müzakere edildiği Necran Hristiyan heyeti toplantılarına Yahudi hahamları da katılmış; böylece Hz. Peygamberin huzurunda Hristiyanlar ile Yahudiler arasında tartışmalar cereyan etmiştir. Bu tartışmalarda Yahudiler, Hz. İbrâhîm'in Yahudi olduğunu ileri sürmeleri; Hristiyanlar ise onun Hristiyan olduğunu iddia etmeleri üzerine yukarıdaki âyet nazil olmuştur.[56] Yüce Allah, bu âyette kitap ehlinin Hz. İbrâhîm'e dair tartışmalarına nihai bir açıklık getirmekte; onun ne Yahudilik ne de Hristiyanlıkla özdeşleştirilemeyeceğini, aksine benliğini bütünüyle tevhid inancına yönelten ve ilahî ilkelere teslimiyet gösteren bir şahsiyet olduğunu beyân etmektedir. Ayrıca Ehl-i kitabın Hz. İbrâhîm'i Yahudilik veya Hıristiyanlıkla ilişkilendirilerek tartışma konusu yapılması tarihsel verilerle de örtüşmemektedir. Zira hem söz konusu âyetin bağlamından hem de Tevrat ve İncil'in Hz. İbrâhîm'in yaşadığı dönemden sonra indirildiği bilindiğinden kitap ehlinin bu iddiaları tarihî gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

---

51 Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, ed. Ebü'l-Vefâ Nasr el-Huûeynî (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2007), 1/483; Ebû'l-Feyd Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezâk el-Hüseynî ez-Zebîdî el-Murtadâ, *Tâcu'l-'arûs min cevâhîri'l-Kâmûs* (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 14/229-230.

52 Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Muhtârü's-Sıhâh*, thk. Mahmûd Hâtır (Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1995), 1/311; İsfahânî, *Müfredât*, 809.

53 Râzî, *Muhtârü's-Sıhâh*, 1/311; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhîri'l-Kâmûs*, 14/229-230.

54 Muhammed Fuâd Abdulbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li alfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, ts.), 704.

55 Âl-i İmrân 3/67.

56 Abdullah b. Abbâs, *Tenvîru'l-mıkbâs min tefsîri İbni'l-'Abbâs*, thk. Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, t.s.), 1/49; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhate (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 1423), 1/282-283; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/489-495; Ebû Muhammed 'Abdülhak b. Gâlib b. 'Abdirrahmân b. Gâlib el-Gırnâtî, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1422), 1/450; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân, *Tefsîrü'l-bahri'l-muhît*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 3/193.

Netice olarak söz konusu âyette Hz. İbrâhîm'e isnat edilen *nasrânî* dinî kimlik iddiası dilsel olarak kesin bir biçimde reddedilmektedir. Zira bu morfolojik yapı, sadece tarihsel bir yanlışlığı düzeltmekle kalmaz; aynı zamanda bu nisbet yapı, tevhid karşıtı tüm inanç sistemleriyle Hz. İbrâhîm'in ilişkisinin kesildiğini kesin bir dille ortaya koymaktadır. Böylece onun sonradan teşekkül etmiş dinî yapılardan biri olan *nasrânîliğe* aidiyetinin bulunmadığı vurgulanmaktadır. Aksine onun tevhid eksenli ontolojik ve ahlâkî yönelişi ifade eden *hanîf* niteliği ön plana çıkarılmaktadır. Dolayısıyla *nasrânî* nisbet yapısı, hem âyetin anlam örgüsünde oldukça önemli bir rol oynamakta hem de bu yapı sayesinde Kur'ân-ı Kerîm, Hz. İbrâhîm'i tarihsel olarak sonradan ortaya çıkmış dinî kimliklerden tenzih ederken, onun gerçek konumunu kurumsal dinî aidiyetlerin ötesinde, tevhid merkezli bir inanç modeli olarak yeniden tanımlamaktadır.

4.2. Etnik Temelli Nisbet Yapıları

Araplar, tarihsel açıdan iki ana kategoriye ayrılmaktadır. İlk grubu, eski dönemlerde yaşamış olan Medyen, Âd ve Semûd gibi çeşitli sebeplerle ortadan kalkmış toplulukları ifade eden *Arab-ı bâide* oluşturmaktadır. İkinci grup ise soyları günümüze kadar devam eden Araplardır ve bu grup kendi içinde iki alt kategoriye ayrılmaktadır. Bunlardan ilki, anavatanları Yemen olan *Arab-ı âribe*'dir. Diğeri ise aslında Arap kökenli olmayıp sonradan Arap toplumuna katılan, Arapça konuşan ve Arap kültürünü benimseyen toplulukları ifade eden *Arab-ı müste'ribe*'dir.[57]

Etnik nisbet yapıları, kişinin, dil, kültür ya da unsurun hangi etnik kökene veya millete ait olduğunu belirtmek için kullanılmaktadır. Bu yapılardan biri "sözü açık, düzgün veya anlaşılır bir biçimde söyleyen kişi"[58] anlamına gelen *'arabî* sözcüğüdür. Bu yapı, 'arab sözcüğüne nisbet yâsının eklenmesiyle oluşmuş olup Araplara mensûp olanlar için kullanılmaktadır.[59] 'Acemin karşıtı olan *'arab*'ın[60] çoğulu da *a'râb* olarak gelmektedir.[61] Bunun da çoğulu *e'ârîb* olarak kullanılmaktadır.[62] Genel olarak çölde oturan ve yaşayan bedevîlere *a'râb* denilmektedir.[63] Köy ve şehirlerde yaşayanlara ise '*arabî* adı verilmektedir.[64]

Araplar, tarihsel açıdan iki ana kategoriye ayrılmaktadır. İlk grubu, eski dönemlerde yaşamış olan Medyen, Âd ve Semûd gibi çeşitli sebeplerle ortadan kalkmış toplulukları ifade eden *Arab-ı bâide* oluşturmaktadır. İkinci grup ise soyları günümüze kadar devam eden Araplardır ve bu grup kendi içinde iki alt kategoriye ayrılmaktadır. Bunlardan ilki, anavatanları Yemen olan *Arab-ı âribe*'dir. Diğeri ise aslında Arap kökenli olmayıp sonradan Arap toplumuna katılan, Arapça konuşan ve Arap kültürünü benimseyen toplulukları ifade eden *Arab-ı müste'ribe*'dir.[65]

Arap kelimesinin etimolojisi hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bir görüşe göre, Arapça ilk kez Ya'rub b. Kahtan tarafından konuşulmuş; onun soyundan gelen Yemenliler Arab-ı âribe olarak kabul edilmiştir. Hz. İsmâil'in bu topluluk içinde yetişip onların dilini benimsemesi nedeniyle onun soyuna da Arab-ı müsta'ribe denilmiştir. Diğer görüşe göre Arap

---

57 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/587-88; Süleyman Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi* (İstanbul: Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı, ts.), 3/142-144.

58 Ebî 'Abdurrahmân Ḫalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, ed. Mehdî el-Mehzûmî, İbrâhîm es-Sâmirâî (b.y.: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 2/128; İsfahânî, *Müfredât*, 556-557; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.), 1/558.

59 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/586.

60 Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd, *Cemheretü'l-luġa*, thk. Remzî Münîr Be'lebekî (Beyrut: Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 1/321; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/586.

61 Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, 2/128.

62 Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, 2/128; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/586.

63 İsfahânî, *Müfredât*, 556-557; Râzî, *Muhtârü's-Sıhâh*, 1/204; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/586; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1/113.

64 Râzî, *Muhtârü's-Sıhâh*, 1/204; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1/113; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/586.

65 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/587-88; Süleyman Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi* (İstanbul: Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı, ts.), 3/142-144.

ismi, Hz. İsmâil'in neslinin yetiştiği Tihâme bölgesindeki *Arabah* adlı yerle ilişkilendirilmektedir. Diğer bir görüşe göre Arap yarımadasında yaşayan ve Arapça konuşan tüm topluluklar, soy ayrımı gözetilmeksizin Arap kabul edilir.[66] Başka bir yaklaşıma göre ise *kara ülke* ya da *step* anlamındaki İbrânîce *arabha*'ya ve göçebe yaşamı ifade eden *erebhe*ye dayandıran görüşler bulunmaktadır. Bunun yanında, kelimenin "çöl" veya "çölde yaşayan kişi" anlamına geldiğini savunanlar da vardır.[67]

'*Arabî* nisbet yapısı değişik formlarıyla birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de on bir defa geçmektedir. Nitekim bu yapı *'arabîyyün* şeklinde iki,[68] *'arabîyyin* formatında da bir,[69] *'arabîyyen* kalıbında ise sekiz âyette zikredilmektedir.[70] '*Arabî* nisbet yapısı ve farklı formlarının yer aldığı âyetler incelendiğinde onların dört vesileyle kullanıldığı görülecektir. Nitekim söz konusu yapı, *lisânün 'arabîyün, lisânen 'arabîyyen* ve *lisânin 'arabîyyin* şeklinde *lisân* sözcüğüyle birlikte üç âyette geçmektedir.[71] Bu âyetlerde ilgili yapı, Kur'ân dilinin vahiy kaynaklı olduğu ve Arapça olduğu ifade edilmekte; önceki vahiyleri doğrulayan, kötülük işleyenleri uyaran ve iyilik edenleri müjdeleyen Arapça bir kitap olarak indirildiği beyân edilmektedir.

'Arabî nisbet yapısı, *Kur'ân'en arabîyyen* biçiminde de Kur'ân kelimesiyle birlikte altı âyette zikredilmektedir.[72] Bu âyetlerde söz konusu nisbet yapısı, her peygambere vahiy, kendi kavminin diliyle indirildiği gerçeğini desteklemekte; Hz. Muhammed'e indirilen Kur'ân-ı Kerîm'in dili de Arapça olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca *'arabîyyün* nisbet yapısı, *ea'cemiyyun* lafzyla birlikte bir âyette geçmektedir.[73] Bu âyet, Hz. Muhammed'e vahyi başka birinin öğrettiğini iddia edenlere cevap vermekte ve bu iddia edilen kişinin dilinin yabancı olduğu, oysa Kur'ân-ı Kerîm'in dilinin Arapça olduğu vurgulanarak söz konusu iddianın tutarsız olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda söz konusu yapı, *hükmen 'arabîyyen* suretiyle de *hükmen* ifadesiyle bir âyette yer almaktadır.[74] Bu âyette *lisâninen 'arabîyyen* değil *hükmen 'arabîyyen* denilerek, Kur'ân-ı Kerîm'in hem hüküm hem hikmet kaynağı olduğu; dinî hükümlerin ondan çıkarıldığı ve içerdiği ilkelerin birçok hikmeti barındırdığı vurgulanmaktadır. Böylece ilâhî emirler, Arapların anlayacağı kültürel çerçevede sunularak onların aracılığıyla hükmetmenin temel ölçüsü olarak insanlığa ulaştığına dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak, *'arabî* nisbet yapısının farklı formları olan *'arabîyyen, 'arabîyyün, 'arabîyyin* ile kullanılan *lisânen 'arabîyyen*, *Kur'ân'en 'arabîyyen* ve *hükmen 'arabîyyen* terkipleri, yalnızca dilsel bir niteleme sunmakla kalmayıp, Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılma çerçevesini belirleyen çok katmanlı bir anlam alanı ortaya koymaktadır. Zira bu yapılar, bir yandan vahyin lafzî düzlemde Arapça olarak indirildiğini vurgulayarak hitabın ilk muhatapları tarafından doğrudan anlaşılabilirliğini temin etmekte, diğer yandan *lisân* ve *hüküm* kavramları üzerinden vahyin iletişimsel ve normatif boyutlarına işaret etmektedir. Bu bağlamda *lisânen 'arabîyyen* ifadesi, vahyin açık, anlaşılır ve beyân edici dilsel niteliğini öne çıkarırken; *hükmen 'arabîyyen* terkibi, Kur'ân'ın yalnızca bir dil metni değil, aynı zamanda hüküm koyucu ve hikmet içeren bir otorite olduğunu göstermektedir. *Kur'ân'en 'arabîyyen* ifadesi ise bu iki boyutu bütüncül bir şekilde kuşatarak, vahyin hem lafız hem de içerik bakımından belirli bir dilsel ve kültürel zeminde tecelli ettiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede ism-i mensup yapılarının etnik nisbet boyutu da ayrıca önem taşımaktadır. Zira *'arabî* nisbesi, yalnızca bir dil aidiyetini değil, aynı zamanda hitabın tarihsel ve sosyokültürel bağlamını da işaret ederek vahyin ilk muhatap topluluğunu belirginleştirmektedir.

---

66 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/588.
67 Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 22/272-276.
68 en-Nahl 16/103; Fussilet 41/44.
69 eş-Şuarâ 26/195.
70 Abdulbâkî, *Mu'cemü'l-müfehres*, 456.
71 en-Nahl 16/103; eş-Şuarâ 26/195; el-Ahkâf 46/12.
72 Yûsuf 12/3; Tâhâ 20/113; ez-Zümer 39/28; Fussilet 41/3; eş-Şûrâ 42/7; ez-Zuhruf 43/3.
73 Fussilet 41/44.
74 er-Ra'd 13/37.

Etnik nisbet bildiren yapılardan biri de *sâmirî* sözcüğüdür. Bu sözcük, İsrâiloğulları kabilelerinden biri olarak kabul edilen *Sâmire* kabilesine mensubiyeti ifade etmekte[75] veya İsrâiloğulları'nı altından yapılmış buzağıya tapmaya yönlendiren *Sâmirî*'nin de mensûb olduğu topluluğa nispet edildiğini göstermektedir.[76] *Sâmire* kabilesi, Yahudi toplulukları arasında yer almakta ancak dinî inanç ve uygulamalara ilişkin bazı hususlarda onlardan ayrılmaktadır.[77] Buna karşılık bazı tefsir âlimleri, *Sâmirî*'nin İsrâiloğullarına mensup olmadığını, aksine Kirman halkından gelen Acem asıllı bir kişi olduğunu ileri sürmektedir.[78] Bu çerçevede *sâmirî* sözcüğünün, İsrâiloğulları veya başka bir topluma mensup bir kabileye nisbet ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Arap dilinde nisbet yapıları esas itibariyle kabile ve aşiretlere aidiyet bildirmek için kullanılmaktadır.[79] Bu sebeple *sâmirî*'nin, gerçek isminden ziyade mensup olduğu kabilenin adıyla anıldığı değerlendirilmektedir. Çünkü bir kişi, kötülüğüyle veya marjinal bir özelliğiyle ön plana çıktığında, onun şahsından ziyade mensup olduğu toplulukla anılabilmektedir.[80]

Sâmirî nisbet yapısı Kur'ân-ı Kerîm'de üç âyette geçmektedir. Bu âyetlerin tamamı Tâhâ Sûresi'nde yer almaktadır.[81] İlgili âyetlerde Yüce Allah'ın, Hz. Mûsâ'ya İsrâiloğullarının Sâmirî tarafından saptırıldığını bildirmesi üzerine kavminin yanına dönen Hz. Mûsâ, verdikleri sözden neden döndüklerini ve altından yapılmış buzağıyı ne sebeple ilâh edindiklerini sorgulamıştır. Bunun üzerine kavmi, söz konusu fiilin sorumlusu olarak Sâmirî'yi işaret etmesi üzerine Hz. Mûsâ, Sâmirî'yi sorguya çekmiş ve bu davranışındaki amacını öğrenmek istemiştir. Sâmirî'nin cevabı üzerine Hz. Mûsâ, onun toplumdan dışlanacağını ve yaşamı boyunca insanlardan uzak bir şekilde hayat sürmek zorunda kalacağını ifade etmiş; ayrıca ilâh edinilen buzağının yakılıp parçalanarak denize savrulacağını bildirerek bu tutumun geçersizliğini ortaya koymuştur.[82]

Netice olarak Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bu nisbet yapıları, bireyi yalnızca coğrafi veya soy kütüğüne dayalı bir aidiyete indirgememekte; aksine onu tarihsel, teolojik ve ahlaki bir bağlama oturtarak şuurlu bir insan ve kimlik modeli inşa etmektedir. *Sâmirî* örneğinde olduğu gibi, Kur'ân-ı Kerîm'in hedefi salt bir isimlendirme yapmak değil; şahsın bireyselliğinden ziyade, onun temsil ettiği zihniyeti ve ideolojik duruşu kolektif bir tipolojiye dönüştürerek muhatabına evrensel bir ibret sunmaktır. Bu minvalde söz konusu morfolojik yapılar, Kur'ân'da kimliği statik ve nötr bir biçimde sadece tanımlamakla kalmaz; bilakis o kimliğin taşıdığı inançsal, kültürel ve tarihsel yükler üzerinden kimliğin nasıl yaşanması, hangi ahlaki duruşla temsil edilmesi ve hangi sapmalardan kaçınılması gerektiğini de belirleyen normatif bir çerçeve çizmektedir. Böylece dilsel bir form, insanın yeryüzündeki varoluşsal konumunu ve eylemselliğini inşa eden güçlü bir sembolik rehbere dönüştürmektedir.

4.3.Coğrafî ve Mekânsal Nisbet Yapıları

Nisbet yapıların önemli çeşitlerinden biri de coğrafî ve mekânsal olan kalıplardır. Bu yapılar nesnelerin veya olayların fiziksel konumunu belirlemek için kullanılmaktadır. Coğrafî ve mekânsal nisbet yapılardan biri "doğu, güneş ışığının doğuş anı,[83] güneşin doğduğu yön,[84]

---

75 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'rabuhu*, 3/371.
76 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhîri'l-Kâmûs*, 12/81.
77 Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/80; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 22/87 1/80; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/380.
78 Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/380; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 22/87; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdunî - İbrâhim el-Atfiş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 11/233-234; Muhammed Tâhir b.'Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnîsiyye, 1984), 16/262-263.
79 İbn 'Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 16/262.
80 Ebû Hayyân, *Tefsîrü'l-bahri'l-muhît,* 1/323.
81 Tâhâ 20/85, 87, 95.
82 Tâhâ 20/85- 97.
83 Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, 5/38.
84 İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luġa*, 2/730-731.

doğuya ait ve doğu yönüne bakan[85]" gibi anlamlara gelen *şarkî* sözcüğüdür. Bu kelimenin türediği *şurûk* masdarı, *tulû'* gibi olup etimolojik kökeni itibarıyla doğu ufkundan yükselen tüm varlıkları kapsayıcı bir nitelik arz etmektedir. Buna karşın, kelimenin yaygın kullanımı öncelikli olarak güneş ve ayın doğuşuna hasredilmekte, klasik şiir retoriğinde ise bu kapsamın yıldızları da içine alacak şekilde genişletildiği müşahede edilmektedir.[86] Kavramın semantik çeşitliliği incelendiğinde, *şarkî* nispet yapısı renk terminolojisinde kırmızının belirli tonlarını niteleyen bir sıfat olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır.[87] Mekânsal nitelemelerde ise bir arazinin veya ağacın *şarkî* olarak tanımlanan kesiti, gün doğumundan öğle vaktine kadar güneş ışınlarını doğrudan alan cepheyi ifade etmektedir. Bundan dolayı coğrafî ve yeryüzü şekilleri bağlamında doğu yönünde konumlanan bölge veya alanı belirtmek için *el-cânibü'ş-şarkî* tamlaması kullanılmaktadır.[88]

Şarkî nisbet yapısı Kur'ân-ı Kerîm'de iki âyette geçmektedir.[89] Bu âyetlerin birinde hem *şarkî* hem de *ğarbî* sözcükleri Nûr Sûresi'nin 35. âyetinde birlikte yer aldığından, ilgili sözcükleri söz konusu âyette değerlendireceğiz. Bu âyetlerin birinde de çocukluğundan itibaren mabedin doğu tarafındaki tenha bir köşede vaktini ibadetle geçiren Hz. Meryem'den bahseden şu ilâhî emirde *şarkî* sözcüğü geçmektedir:

وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا "*Kitapta Meryem'i de okuyup an. Hani o, evinden ayrılarak mabedin doğu tarafında bir yere çekilmişti.*"[90]

Yukarıdaki âyette yer alan *şarkî* nisbet yapısından kastedilen yer, ya Hz. Meryem'in güneşlemek için evinin doğu tarafındaki bir kısmı[91] ya da Kudüs'teki Beytülmakdis'in doğu yönü kastedilmektedir.[92] Nitekim İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Hristiyanların söz konusu âyette yer alan *şarkî* ifadesinden ötürü doğuya yöneldiğini ve Hz. İsa'nın doğduğu yönü kıble edindiğini söylemektedir.[93] Görüldüğü gibi *şarkî* nisbet yapısı yalnızca coğrafi bir yön bildirmez; aynı zamanda mekânı belirli ve sınırlı bir konuma indirerek tahsis işlevi görmektedir. Bağlam açısından da *mekânen* ifadesi tek başına belirsiz bir yer bildirirken, *şarkî* yapısı bu mekânı doğu yönüyle ilişkilendirerek sahneyi somutlaştırmakta ve görselleştirmektedir. Böylece Hz. Meryem'in ailesinden ayrılıp inzivaya çekildiği yer zihinde net bir şekilde canlanmaktadır. Ayrıca söz konusu nisbet yapısı, mekân ile *doğu* arasında sadece yönsel değil, aidiyet ve ilişki kuran bir nitelik bağı oluşturmaktadır. Bu da ifadeye sıradan bir yön tarifinden daha güçlü bir anlam derinliği kazandırmaktadır. Anlatı bağlamında ise ilgili yapı, ileride gerçekleşecek olağanüstü hadiselere (melekle karşılaşma ve Hz. İsa'nın doğumu) zemin hazırlayan hazırlayıcı ve tasvir gücünü artırıcı bir unsur olarak işlev görmesine vesile olabilmektedir.

Coğrafî nisbet bildiren kelimelerden biri de *ğarbî* sözcüğüdür. Bu sözcük "batı", "güneşin batması" ve "güneşin ufukta kaybolması" gibi anlamlarla ilişkili olan *ğarb* masdarına nisbet *yâ*'sının eklenmesiyle meydana gelen bir ism-i mensûbdur. Nisbet yâsı, kelimeye "batıya ait", "batıyla ilgili", "batı yönünde bulunan" veya "batı tarafında yer alan" anlamlarını kazandırmaktadır.[94] Bu yönüyle *ğarbî* nispet yapısı, Arapçada coğrafî bir yönü belirtmenin yanı sıra,

---

85 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1/897.
86 Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ʿAyn*, 5/38; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luġa*, 2/730-731.
87 Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ʿAyn*, 5/38.
88 Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ʿAyn*, 5/38; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luġa*, 2/730-731.
89 Meryem 19/16; en-Nûr 24/35.
90 Meryem 19/16.
91 Mâtürîdî, *Teʾvîlâtü'l-Kurʾân*, 7/226; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesûd el-Begâvî, *Meâlimü't-Tenzîl* (Riyad: Dâru Tayyibe, 1997), 5/222; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/9; Nâsırüddîn Ebû Saʿîd ʿAbdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-ʿArabî, 1418), 4/7; Ebüssuûd Muhammed b. Muhammed, *İrşâdu'l-ʿakli's-selîm ila mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-ʿArabî, t.s.), 5/259.
92 Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/9; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/521.
93 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/520; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 4/7; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-ʿazîm* (Beyrut: Dâru Tayyibe, 1999), 2/219.
94 İsfahânî, *Müfredât*, 401.

herhangi bir yer, nesne veya unsurun batı ile olan ilişkisini ifade eden bir niteleme olarak da kullanılmaktadır. Arap sözlüklerinde *ğarbî*, güneşin doğduğu yönü ifade eden *şarkî* kelimesinin karşıtı olarak değerlendirilmekte ve iki kelime doğu-batı eksenindeki temel yönleri karşılamaktadır.[95] Nitekim coğrafi olarak bir yerin veya ağacın *ğarbî* olarak tanımlanan tarafı, güneşin hareketi ve batışıyla yakından ilişkilidir. Bir yerin, yapının veya ağacın ğarbî tarafı, güneşin öğle vaktinden batışına kadar ışınlarını doğrudan alan, batıya bakan kısmını ifade edebilmektedir.[96] Dolayısıyla kelime, yalnızca geometrik anlamda bir yön belirtmemekte, aynı zamanda bu yönün güneşin günlük hareketiyle olan ilişkisini de yansıtmaktadır. Aynı kökten türeyen *meğribü'ş-şems* tamlaması da "güneşin battığı yer" veya "güneşin batış yönü" anlamında kullanılmaktadır.[97] Bu bakımdan *ğarbî* sözcüğü, Arapçada coğrafî yönlerin belirlenmesinde güneşin doğuş ve batışının temel referans noktaları olarak kullanıldığını gösteren önemli bir nisbet yapısı olarak öne çıkmaktadır.

Ğarbî nisbet yapısı Kur'ân-ı Kerîm'de iki âyette geçmektedir.[98] Bu âyetlerin birinde Kur'an'ın ilahî vahiy ürünü olduğunu ortaya koyan وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ إِذْ قَضَيْنَا إِلَى مُوسَى الْأَمْرَ وَمَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ *"Musa'ya emrimizi vahyettiğimiz sırada sen batı tarafında bulunmuyordun ve olayın tanıklarından da değildin."*[99] ilâhî emirde *ğarbî* nisbet yapısı yer almaktadır. Bu âyette Hz. Mûsâ'ya ilâhî vahiy verildiğinde Hz. Peygamber'in o esnada Tûr'un batı tarafında bizzat hazır bulunmadığına dikkat çekmekte ve Kur'ân'da yer alan kıssalarının Hz. Peygamber'e vahyin dışında bir yolla intikal etmediğini vurgulamaktadır. Böylece *ğarbî* nisbet yapısının bağlama kattığı anlamla hem Hz. Mûsâ'ya ilâhî emrin bildirildiği yerin batı tarafını, başka bir ifadeyle batı yakasını veya batı yönünü belirtmekte hem de mekânı belirli ve sınırlı bir konuma indirerek sahneyi somutlaştırmaktadır.

Şarkî ve *ğarbî* nisbet yapılarının yer aldığı diğer âyet de Allah'ın nurunun durumunun içinde kandil bulunan bir kandillik gibi olduğu ve bu kandilin yakıldığı mübarek zeytin ağacının ne doğuya ne de batıya da ait olmadığını bildiren şu kutsal emirde söz konusu yapılar yer almaktadır:

اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ *"Allah göklerin ve yerin nurudur. Onun nurunun misali içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciyi andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayandır."*[100]

Yukarıdaki âyette *şarkî* ve *ğarbî* nisbet yapılarının yer aldığı "*ne doğuya ne de batıya ait*" ifadesi hakkında farklı tefsir yorumları bulunmaktadır. Bir yoruma göre bu ifade ağacın belirli bir yönle ilişkilendirilmediğini, ne doğulu ne de batılı olduğunu anlatmaktadır.[101] Bir görüşe göre burada gerçek bir dünya ağacından değil, Allah'ın nurunu açıklamak için verilen sembolik bir örnekten söz edilmektedir.[102] Diğer bir açıklamaya göre bu ağaç ne sürekli güneş alan ne de hiç güneş görmeyen bir yerde yetişmektedir. Yani güneş ile gölge onun üzerinde birbirini takip etmektedir. Farklı bir yoruma göre bu ağaç yalnız öğleden önce güneş gören veya yalnız öğleden sonra güneş gören değil, bilakis hem öğleden önce hem de öğleden sonra her iki vakitte de güneş almaktadır.[103] Başka bir görüşe göre ise Hz. İbrahim'in ne Hristiyan ne de Yahudi olduğunu; Allah'a içtenlikle yönelen bir mümin olduğunu anlatmaktadır.[104] En yaygın yoruma göre ise ağacın yalnızca doğuya veya yalnızca batıya bakan bir yerde bulunmadı-

95 Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ʿAyn*, 5/38.
96 Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ʿAyn*, 5/38; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luġa*, 2/730-731.
97 İsfahânî, *Müfredât*, 401.
98 en-Nûr 24/35; el-Kasas 28/44.
99 el-Kasas 28/44.
100 en-Nûr 24/35.
101 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân ʿan te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 19/186–187; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 23/390.
102 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 2000, 19/186–187; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 23/390.
103 Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/241.
104 Mâtürîdî, *Teʾvîlâtü'l-Kurʾân*, 7/563.

ğını; aksine önünü kapatan dağ, vadi veya bina gibi engeller olmaksızın hem sabah doğan güneşi hem de akşam batan güneşi almaktadır. Bu sayede zeytin ağacı gün boyunca daha fazla ışık ve sıcaklık aldığı için meyvesi daha iyi olgunlaşmakta; yağı daha saf, kaliteli ve parlak olmaktadır.[105]

Görüldüğü üzere *şarkî* ve *ğarbî* yapıları, nisbet yâsı aracılığıyla bir mekânı veya nesneyi belirli bir yönle ilişkilendirmekte ve bu yönle arasında aidiyet bağı kurmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımlarında ise bu temel sözlük anlamı bağlama göre farklı işlevler kazanmaktadır. Nitekim Meryem Sûresi'nde şarkî kelimesi, Hz. Meryem'in çekildiği mekânı doğu yönüyle ilişkilendirerek belirsiz olan "mekân"ı belirli bir coğrafî konuma tahsis etmektedir. Kasas Sûresi'nde yer alan *ğarbî* kelimesi ise Hz. Mûsâ'ya vahyin gerçekleştiği yerin batı tarafını belirleyen mekânsal bir niteleme olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu iki âyette nisbet yapılarının öncelikli işlevi, bir varlık veya mekânın belirli bir coğrafî yöne aidiyetini belirtmek ve mekânsal konumu sınırlandırarak anlatılan sahneyi daha belirgin hâle getirmektir. Nûr Sûresi 35. âyette ise söz konusu nisbet yapıları birlikte ve olumsuzluk edatıyla kullanılarak zeytin ağacının "ne doğuya ne de batıya ait" olduğu belirtilmektedir. Burada nisbet yapılarının temel yön ve aidiyet anlamı korunmakla birlikte, iki yönün birlikte olumsuzlanması ifadenin bağlamsal anlamını genişletmektedir. Buna göre semantik açıdan bu kullanım söz konusu ağacın, yalnızca doğuya veya yalnızca batıya bakan ve güneş ışığını tek bir yönden alan sınırlı bir konumla ilişkilendirilmemektedir. Bu anlam, ağacın gün boyunca güneş ışığından yararlanması, herhangi bir doğal veya yapay engelle gölgelenmemesi ve dolayısıyla yağının üstün niteliklere sahip olması şeklinde açıklanmıştır. Belâgat açısından ise ilgili nispet yapılarının karşıt yönleri ifade edecek şekilde birlikte zikredilmesi ve her ikisinin de olumsuzlanması, ağacın yön bakımından herhangi bir sınırlılığa tabi olmadığını vurgulayan güçlü bir anlatım meydana getirmektedir. Böylece nisbet yapıları, yalnızca coğrafî yön bildiren dilsel unsurlar olmaktan çıkarak âyetteki nur tasvirinin parlaklık, saflık, berraklık ve kemâl gibi anlamlarının zihinde daha güçlü biçimde canlandırılmasına katkı sağlayan bir anlatım unsuruna dönüşmektedir.

4.4. Diğer Nisbet Yapıları

Daha önce ifade ettiğmiz gibi ism-i mensûb yapıları, هاشميّ gibi *ya*'li ve حدّاد gibi ya'sız olmak üzere de iki kısma ayrılmaktadır. *Ya*'sız olan ism-i mensûb yapıları, daha çok فَعَّال vezninde olup bir sanat veya meslek icra eden kimseleri ifade eden sözcüklerden oluşmaktadır. Bu yapılar da ism-i mensûb anlamı taşıyan daha çok فاعل veznindeki nisbet yapıların kapsamında değerlendirilir. Bu tür yapıların sonuna ayrıca nisbet *ya'sı* getirilmez.[106] Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan nisbet yapıları, elbette daha önce ele aldığımız inanç, etnik, coğrafî ve mekânsal temelli yapılarla sınırlı değildir. Nitekim anasından doğduğu gibi kalan, okuma-yazma alanında pratik bir duruma ya da kitâbî olmayan ana kitleye mensubiyeti ifade eden *ümmî*[107]*;* Hz. Îsâ'nın, kendisine yardımcı olmak üzere seçtiği on iki kişiden her birine nisbet edilen *havârî*[108] gibi meslekî ve fonksiyonel nisbet yapıların da örnekleri Kur'ân-ı Kerîm'de bulunmaktadır. Üstlendikleri semantik işlevlere göre bu yapılarla bireyin toplum içindeki pratik işlevi, zanaatı ya da fonksiyonel uzmanlığı ifade edilmektedir. Ayrıca bir topluluğun kendi kabilelerine, toplumsal statü ile aristokrasilerine büyük bir itibar ve değer verirken; Allah'ın emirlerini hayatlarında en değersiz, en arkada kalacak ve itibarsız bir konuma getirdiklerini ifade eden mecazî ve itibari /değersizleştirme ve ihmal bildiren nisbet yapılarına örnek olarak da *zıhrî*/sırta ait[109] sözcüğünü vermek mümkündür.

[105] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2000, 19/186–187.
[106] Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/381; Müberred, *el-Muḳteḍab*, 3/133.
[107] el-A'râf 7/157; Muhyeddîn Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânuhu* (Beyrut: Dâru'l-Yemame, 1415/1994), 3/465.
[108] Âl-i İmrân 3/52; el-Mâide 5/111, 112, es-Saf 61/14|; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/454.
[109] Hûd 11/92; Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânuhu*, 4/414.

Allah'ın ve müminin kalbindeki hidayet nurunun sıradan bir ışık olmadığını; inci gibi lekesiz, pürüzsüz, saf ve asil bir parlaklığa sahip olduğunu ilan eden *dürrî/*inciyi andıran [110] ile cennetteki ikramların ve konforun dünya ölçüleriyle kıyaslanamayacağını; beşer üstü bir sanata, akıl almaz bir estetiğe ve kusursuz bir kaliteye sahip olan halı/döşemeyi ifade eden '*abkarî/*halı-döşeme [111] gibi yapılar da Kur'ân-ı Kerîm'de yer almaktadır. Bu yapılar, nisbet edilen unsura ahlâki, ilâhî ya da manevi bir yücelik, kutsiyet ve değer yüklemekte; muhatabın zihninde dinamik bir toplumsal harita çizmekte, ahlâki değer yargılar oturtmakta ve varlık hiyerarşisini netleştiren teolojik-sosyolojik birer kod işlevi görmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de değer atfetme amacıyla kullanılan nisbet yapılarının yanı sıra, tahkir ve zemm ifade eden nisbet yapıları da bulunmaktadır. Bu yapılardan biri Allah'ın indirdiği adil, kuşatıcı ve evrensel hükümleri, peygamberin hakemliğini beğenmeyip kendi kabile asabiyetlerine, bencil arzularına ve geleneğin körü körüne taklidine dönmek isteyenlerin zihniyetlerini nasıl yerdiğini gösteren *câhiliyye* sözcüğüdür.[112] Bu nisbet yapıyla kibirli, inkârcı ve hakikate gözünü kapamış insan zihniyetinin, olayları ve insanları nasıl kendi dar kalıplarına indirgeyerek itibarsızlaştırmaya çalıştığını veya tam aksine ilahi iradenin bu zihniyetleri nasıl yerdiğini gösteren en önemli değer düşürücü nisbet yapılarındandır. Böylece bu yapı, Allah'ın düzeniyle çelişen tüm beşerî kanun ve felsefeleri tarihsel bir dönemin ötesine taşıyarak bütünüyle ilkelliğe, karanlığa ve medeniyetsizliğe ait olduğunu ilan etmektedir. Değer düşürücü yapılarından biri de kibirli elitlerin, zayıf müminleri insan yerine koymayıp onları şahsiyetlerinden soyutladıklarını gösteren *suhriyyen* nisbet yapısıdır.[113] Bu yergi yapısı, anlama korkunç bir sosyolojik ve psikolojik şiddet yükleyerek ahirette, cehennem azabının içinde çaresizce yalvaran inkârcılara, dünyada yaptıkları o feci psikolojik şiddet ve kibir dolu kibirlenmelerini hatırlatmakta; kibirli elitleri, bu nisbet yapısıyla aşağılık ve nesneleşmiş bir konuma koymaktadır. Böyle Kur'ân, inkârcıların bu değer düşürme cinayetini yüzlerine vurarak onları ahirette adeta rezil etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de nitelik ve durum ifade eden nisbet yapıları da bulunmaktadır. Bu yapıya inkârcı zihniyetin kalbini, psikolojisi ile amellerinin akıbetini somutlaştıran harika bir nitelik ve durum tasviri işlevi gören *lüccî* sözcüğüdür.[114] Bu sözcüğün yer aldığı âyette geçen *lüccî* ism-i mensûbu, inkârcı bir zihniyetin amellerini ve iç dünyasını somutlaştırmak adına hem nitelik hem de durum açısından manaya kritik iki işlevi katmaktadır. Nitekim *lüccî* nisbeti, denizin ışığı kat kat kırarak tamamen yok eden zifiri karanlık niteliğini belirlemektedir. Bu nitelik, inkârcının kalbinin cehalet ve kibir katmanlarıyla ilahî hidayet nuruna tamamen kapanmış olan karanlık yapısını temsil etmektedir. Durağan bir su yerine, devasa dalgaların boğuştuğu fırtınalı bir şartlar bütününü ise durumu tasvir etmektedir. Bu da inkârcının hayat karşısındaki yön duygusunu kaybedişini, psikolojik şaşkınlığını ve mutlak çaresizliğini, muhatabın zihnine kazımaktadır. Böylece bu yapıyla soyut bir kavram olan inkârın vahametini, bütünüyle karanlığa gömülmüş ve fırtınayla çalkalanan bir okyanusun niteliği ve dehşet verici durumu üzerinden muazzam bir edebi işlevle somutlaştırmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de ayrıca inanç temelli nisbet yapılarından *ribbiyûn,*[115] ve *yahûdî;*[116] etnik aidiyeti yansıtan *e'cemî;*[117] mekân bildiren *cudiyyî;*[118] sınıfsal ve toplumsal yapının aidiyetine dikkat çeken *insî;*[119] nispet yâ'sı bulunmaksızın değişik vezinlerde gelen *râdıyye*,[120]

[110] el-Nûr 24/35; Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânuhu*, 6/605.
[111] el-Rahmân 55/76; Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânuhu*, 9/419.
[112] Âl-i İmrân 3/154; el-Mâide 5/50; el-Ahzâb 33/33; el-Feth 48/26.
[113] el-Mü'minûn 23/110; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Halebî, *ed-Dürrü'l-maṣûn fî ʿulûmi'l-kitâbi'l-meknûn,* thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, ts.), 3/372.
[114] el-Nûr 24/40; Semin el-Halebî, *ed-Dürrü'l-maṣûn fî ʿulûmi'l-kitâbi'l-meknûn,* 8/414.
[115] Âl-i İmrân 3/146; Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânuhu*, 2/66.
[116] Âl-i İmrân 3/67; İbn Manzûr, *Lisânu'l-ʿArab*, 1/586.
[117] en-Nahl 16/103; Fussilet 41/44; İsfahânî, *Müfredât*, 362.
[118] Hûd 11/44; İsfahânî, *Müfredât*, 116.
[119] Meryem 19/26; İbn Manzûr, *Lisânu'l-ʿArab*, 6/12.
[120] el-Kâria 101/7; Semin el-Halebî, *ed-Dürrü'l-maṣûn fî ʿulûmi'l-kitâbi'l-meknûn,* 10/434.

dâfik,[121] *ʻâsım*,[122] *ʻâkir,*[123] *hâsîr,*[124] *bağiyy,*[125] *mubsır,*[126] *mestûr*[127] *ve mirsâd*[128] gibi pek çok âyette de nisbet yapıları müşahede edilmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, Arap dilinin temel unsurlarından biri olan ism-i mensûb yapılarının Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımları, dilsel hassasiyetleri ve bu kullanımların âyetlerin semantik dokusuna sağladığı katkıları merkeze almaktadır. Yapılan semantik tahlil neticesinde, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan nisbet yapılarının tesadüfî olmadığı, aksine her yapının özgün bir bağlam dâhilinde konumlandırıldığı görülmektedir. Nitekim, inanç temelli nisbet yapılarından *rabbânî* ve *nasrânî* gibi sözcükler, ilâhî aidiyeti ve referans çerçevesini vurgulayarak dinî otoritenin kaynağını belirleyerek onu inanç merkezli bir kimliğe yerleştirmektedir. Etnik temelli nisbet yapılarından *arabî* ve *sâmirî* sözcükleri de bir topluluğa veya coğrafyaya aidiyet bildirmesi bakımından sıradan bir nisbet örneği olmanın ötesinde, dilsel biçim ile tarihsel hafıza arasındaki ilişkinin dikkat çekici olduğunu göstermektedir. Coğrafî ile mekânsal nisbet yapılarından *şarkî* ve *ğarbî* sözcükleri ise ağacın belirli bir yön veya mekâna aidiyetini ifade etse de bu aidiyetin herhangi bir coğrafi, kültürel veya yönsel sınırlamaya bağlı olmadığını vurgulamaktadır.

Çalışmamızda, nisbet yapılarının hem dilbilgisel bir aidiyet bildirdiği hem ilâhî kelâmın genel delâlet sahası içerisinde belli bir konusal çerçeve sergilediği hem de Kur'ân'ı mesajını iletilmesinde işlevsel ve zengin bir semantik araç olarak kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ism-i mensûb yapıları, sözcüğün anlamını daraltıp tahsis etmekle birlikte siyak-sibaka göre bazen övgü, bazen yergi, bazen de mübalağa, kimlik, aidiyet, kültürel farklılık ve ideolojik konumlandırma gibi çeşitli anlamsal derinlikler katmaktadır. Böylece bu yapılarının doğru analiz edilmesi, Kur'ân-ı Kerîm'in bütüncül mesajının ve kastedilen asıl mananın daha sağlıklı kavranabilmesi için büyük önem taşımaktadır.

Çalışmamızda ayrıca ism-i mensûb yapılarının belirli formlarda gelmeleri de söylemsel etkide ve muhatabı yönlendirmede önemli işlevlere sahip olduğu saptanmaktadır. Nitekim, nispet edilen vasfın sürekliliğini vurgulayan ism-i mensûb yapıları, sıfat görevinde kullanıldığında mevsûfun kapsamını daraltmakta ve anlamını sınırlandırmaktadır. İlgili yapılar, bedel veya atıf unsuru olarak yer aldığında, önceki ismi açıklayıcı veya pekiştirici bir rol üstlenmektedir. Bu tür kullanımlarda nispet yapıları, önceki unsurun hangi yönüyle ele alındığını ortaya koyarak cümlenin anlam bakımından belirsizlikten açıklığa geçmesine katkı sağlamakta ve hükmün yanlış anlaşılma ihtimalini azaltmaktadır. Bu yönleriyle söz konusu nisbet yapıları, yalnızca dilbilgisel aidiyet bildiren unsurlar olmayıp aynı zamanda bireylerin görevlerini, toplumsal statülerini, dinî ile ahlâkî niteliklerini, grup aidiyetlerini ve değerlerini ortaya koyan anlam yüklü kavramsal göstergelerdir.

Çalışmamızda aynı zamanda ism-i mensûb yapıların bağlamsal işlev olarak da cümleye kattığı anlamın, âyetin metinsel çevresinden soyutlanarak ele alınamayacağı sonucuna varılmıştır. Zira aynı ism-i mensûb yapısı, farklı sûre ve âyet bağlamlarında muhataplarına inanç, kimlik veya coğrafya ekseninde birbirinden farklı nüanslar sunabilmektedir. Söz konusu yapıların barındırdığı bu geniş semantik potansiyel, Kur'ân çalışmalarında tam olarak karşılandığında ilâhî kelâmın arka planındaki derinliği daha görünür hale gelmektedir. Bu durum, ilgili

[121] et-Târık 86/6; Derviş, *İʻrâbu'l-Kur'ân ve beyânuhu*, 10/442.
[122] Hûd 11/43; Semin el-Halebî, *ed-Dürrü'l-maṣûn fî ʿulûmi'l-kitâbi'l-meknûn,* 6/332.
[123] Âl-i İmrân 3/40; Kurtubî, *el-Câmiʿu li ahkâmi'l-Kur'ân,* 4/79.
[124] el-İsrâ 17/8; Derviş, *İʻrâbu'l-Kur'ân ve beyânuhu*, 5/389.
[125] Meryem 19/20; Semin el-Halebî, *ed-Dürrü'l-maṣûn fî ʿulûmi'l-kitâbi'l-meknûn,* 7/578.
[126] Yûnus 10/67; Semin el-Halebî, *ed-Dürrü'l-maṣûn fî ʿulûmi'l-kitâbi'l-meknûn,* 6/237.
[127] el-İsrâ 17/45; Semin el-Halebî, *ed-Dürrü'l-maṣûn fî ʿulûmi'l-kitâbi'l-meknûn,* 7/362.
[128] en-Nebe 78/21; Kurtubî, *el-Câmiʿu li ahkâmi'l-Kur'ân,* 19/177.

yapıların salt birer ifade olmadığına, aksine onların, muhatabı yönlendirdiğine, ahlâkî sorumluluk bilinci inşa ettiğine ve bu harika uyumun, semantik alanın öneminden bağımsız olmadığına işaret etmektedir.

Çalışmamızın metodolojik sınırlarını aşacağından dolayı ele alamadığımız *ribbiyûn, yahûdî, kürsî, e'cemî, cudiyyî, insî* ile ye'siz olarak değişik vezinlerde gelebilen *râdıyye, dâfik, 'âsım, 'âkir, mâric, hâsib, hâsîr, bağiyy, mubsır, mastûr ve mirsâd* gibi yapıların müstakil ve daha geniş bir şekilde incelenmesi, bu alandaki akademik literatüre önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça

Abdulbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Muʿcemü'l-müfehres li alfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-ʿArabî, ts.

Akdağ, Hasan. *Arap Dili Dil Bilgisi*. Konya: Tekin Kitapevi Yayınları, 1989.

Ateş, Süleyman. *Kur'ân Ansiklopedisi*. 30 Cilt. İstanbul: Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı, ts.

Begâvî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesûd. *Meâlimü't-tenzîl*. 4 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1997.

Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saʿîd ʿAbdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-ʿArabî, 1418.

Balkhair, Ahmed Abdullrahman. *Hasâisu yâi'n-neseb es-savtiyye ve'd-delâliyye ve't-terkîbiyye dirâsetün vasfiyyetun tahlîliyye*. *Mecelletü'l-Âdâb*, 139 (2021). 1-28. DOI: 10.31973/aj.v1i139.1221

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed Seyyid Şerîf. *et-Taʿrifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2013.

Çarpurdî, Ahmed b. Hasan. *el-Muğnî*. İstanbul: Haşim Yayınevi, 2013.

Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi Sarf*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2009.

Derviş, Muhyeddîn. İʿrâbu'l-Kur'ân ve beyânuhu. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Yemame, 1415/1994.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *Tefsîrü'l-bahri'l-muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.

Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed. *İrşâdu'l-ʿakli's-selîm ila mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-ʿArabî, ts.

Ferâhîdî, Ebî ʿAbdurrahmân Ḫalîl b. Aḥmed. *Kitâbu'l-ʿAyn*. ed. Mehdî el-Mehzûmî, İbrâhîm es-Sâmirâî. 8 Cilt. b.y.: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yaʿkûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. ed. Ebü'l-Vefâ Nasr el-Huûeynî. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2007.

Ğalâyînî, Mustafâ b. Muhammed Selîm b. Muhyiddîn. *Câmiʿu'd-dürûsi'l-luğati'l-ʿArabiyye*. 3 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2014.

İbn ʿAkîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh. *Şerhu ibn ʿAkîl ʿalâ Elfiyeti İbn Mâlik*. Kahire: Dâru't-Türasi, 1980.

İbn Abbâs, Abdullah. *Tenvîru'l-mıkbâs min tefsîri İbni'l-ʿAbbâs*. thk. Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Yaʿkûb el-Fîrûzâbâdî. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, ts.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen. *Cemheretü'l-luġa*. thk. Remzî Münîr Beʿlebekî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ʿİlmi li'l-Melâyîn, 1987.

İbn ʿAşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tûnîsiyye, 1984.

İbn ʿAtıyye, Ebû Muhammed ʿAbdülhak b. Gâlib b. ʿAbdirrahmân b. Gâlib el-Gırnâtî. *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbî'l-ʿazîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1422.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-ʿazîm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tayyibe, 1999.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem. *Lisânu'l-ʿArab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadır, ts.

İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *eş-Şâfiye fi 'ilmi't-tasrîf*. thk. Hasan Ahmed 'Osmân. Mekke: Mektebetü Mekke, 1995.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yaʿkûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *Kitâbu'l-*

Fihrist. thk. Eymen Fûâd Seyyîd. 3 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkân li't'Türâsi'l-İslâmî, 2009.

İsfahânî, Hüseyn b. Muhammed b. Mufaddal. *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'n-Neşr, Dâru'l-Kalem, ts.

Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid. *İnbâhü'r-ruvât ʿalâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-ʿArabî, 1986.

Kurtubî, Ebû ʿAbdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmiʿu li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdunî - İbrâhim el-Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Teʾvîlâtü'l-Kurʾân*. thk. Mecdî Bâzlûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-ʿİlmiyye, 2005.

Mîlânî, Muhammed b. 'Abdirrahîm el-'Umerî. *Şerhu'l-muğnî*. İstanbul: Şefkat Yayınları, 2018.

Mukâtil b. Süleymân. *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şehhate. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-ʿArabî, 1423.

Mübberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr. *el-Muktedab*. thk. Muhammed 'Abdulhâlik 'Azîme. 4 Cilt. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, ts.

Râzî, Ebû ʿAbdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-ʿArabî, 3. Basım, 1420.

Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir. *Muhtârü's-Sıhâh*. thk. Mahmûd Hâtır. Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1995.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Cîyl, 1390.

Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm. *ed-Dürrü'l-maṣûn fî ʿulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. 11.Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, ts.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr ʿAmr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 3. Basım, 1988.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-İtkân fi 'ulumi'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 3. Basım, 1996.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerî. *Câmiʿu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2000.

Tekin, Mahmut. "Arap Dilinde İsm-i Mensûb ve Kullanım Amaçları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/74 (2020), 550-556.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22. Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Zebîdî, Ebû'l-Feyd Muhammed b. Muhammed b. ʿAbdurrezâk. *Tâcu'l-ʿarûs min cevâhîri'l-Kâmûs*. 40 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Meʿâni'l-Kur'ân ve iʿrabuhu*. Beyrut: ʿAlemü'l-Kütüb, 1988.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-akâvîli fi vücûhi't-te'vîl ma'a haşiyeti'l-İntiṣâf mine'l-Keşşâf li İbnü'l-Müneyyir el-iskenderî*. thk. Muhammed Abdüsselam Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, 3. Basım, 1407.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Mufassal fi sınâʿati'l-iʿrâb*. thk. 'Alî Bû Mulhim. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilu'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-

Kitâbi'l-'Arabî, 2. Basım, 1996.